

УДК 811. 161.3-319

В.А. Ляшчынская

КУЛЬТУРНЫЯ ЭТАЛОНЫ І СТЭРЭАТЫПЫ Ў ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ‘ПРАЦАВАЦЬ’ І ‘ГУЛЬТАЙНІЧАЦЬ’

У артыкуле на матэрыяле фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы, аб’яднаных двума супрацьлеглымі значэннямі ‘працаваць’ і ‘гультайнічаць’, з прымяненнем кагнітыўна-інтэрпрэтацыйнага аналізу на семантычным і кампанентным узроўні выяўляецца культурная інфармацыя гэтых фразеалагізмаў, якія выступаюць у выглядзе «скручанага» тэксту, тэя сімвалы, стэрэатыпы, эталоны, якія рэпрэзентуюць гэтыя адзінкі як культурныя знакі, дзякуючы чаму ўстанаўліваюцца маральна-культурныя каштоўнасці, культурныя ўстаноўкі беларусаў адносна аднаго з важнейшых паказчыкаў чалавека – адносін да працы.

Фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы з’яўляюцца самымі яркімі, культурна значымі скарбамі мовы, здольнымі канцэнтравана выразіць адметнасці не толькі мовы, але і яе носьбітаў, іх светаадчуванне, склад розуму, менталітэт. Культурная маркіраванасць фразеалагічных адзінак (далей – ФА) існуе на кампанентным і семантычным узроўнях. У першым выпадку выразным паказчыкам нацыянальнай культуры з’яўляюцца сімвалічна матываваныя словы, паколькі яны захоўваюць у сваім вобразе пэўныя ўспаміны аб звычаях, паняццях, уяўленнях, і кампаненты-сімвалы складаюць вобразна-сэнсавы цэнтр ФА. У другім выпадку нацыянальная маркіраванасць закладзена ва ўнутранай форме ФА, якая вызначае нацыянальна-культурную спецыфіку ўсёй адзінкі, «яго нацыянальна-культурны параметр», што «звязаны з пэўным бачаннем карціны свету носьбітамі мовы, з этнаграфіяй, са звычаямі і вераваннямі, а таксама з жыццёвымі сітуацыямі, якія звязаны з тыпам мыслення, вобразам жыцця і г.д.» [1, с. 97].

У артыкуле абмяжуемца ФА, якія вербалізуюць адну з канцэптасфер беларускай мовы і аб’яднаныя двума супрацьлеглымі значэннямі: «праца – адпачынак», ці «працаваць – гультайнічаць» – і крыніцай якіх стаў «Слоўнік фразеалагізмаў» І.Я. Лепшава. Такім чынам, аб’ектам даследавання абраны ФА з вызначанай семантыкай толькі беларускай літаратурнай мовы [2].

ФА, аб’яднаныя агульным значэннем ‘працаваць, рабіць што-небудзь’, найбольш дакладна характарызуюцца дадатковымі адценнямі агульнага для ўсіх ФА значэння, што дазваляе выдзеліць тры падгрупы ФА:

1. Найбольш колькасную групу складаюць ФА (усяго 15), якія адлюстроўваюць сам працэс працы, што складае аснову і выяўляе сутнасць жыцця чалавека, і якія абгульнены значэннем ‘многа і цяжка працаваць’: *аж нуп трашчыць (-аў)* ‘з вялікім напружаннем сілы (рабіць, працаваць і пад.)»; *браць на ўсе жылы* ‘рабіць што-н. з гранічным напружаннем’; *варочаць горы* ‘выконваць празмерна вялікую работу, справу’; *гнуць <сваю> спіну/горб*; *гнуць <свае> спіны / гарбы* 1) ‘выконваць цяжкую работу; мардаваць сябе працай’; 2) працаваць на каго-н., быць у каго-н. у заняволенні’; *ліць / праліваць пот* ‘працаваць да знясільвання’; *рваць жылы / жылле* ‘цяжка, з вялікім напружаннем працаваць, надрывацца на якой-н. рабоце’; *рваць кішкі* ‘цяжка, з вялікім напружаннем працаваць, надрывацца на якой-н. рабоце’; *рваць нуп* ‘цяжка, з вялікім напружаннем працаваць, надрывацца на якой-н. рабоце’; *сем патоў выліць* ‘затраціць многа сіл’; *цягнуць лямку* ‘доўгі час займацца цяжкай і аднастайнай справай’; *цягнуць ярмо / ярэмца* ‘доўгі час займацца цяжкай і аднастайнай справай’; *выдаваць нагара* ‘рабіць што-н., займацца чым-н.’. Відавочна, што ва ўсіх пералічаных фразеалагізмах замацавалася ўяўленне аб фізічнай працы чалавека, хаця ў асобных ФА ўжо назіраецца

дыферэнцыяцыя на разумовую (*сушыць галаву / мазгі* ‘знясільваць сябе разумовай працай’) і фізічную працу (*браць на пуп* ‘перанапружвацца фізічна’; *мазоліць рукі* ‘многа працаваць фізічна’).

У выніку аналізу пералічаных фразеалагізмаў можна адзначыць, што, па-першае, кампаненты-саматызмы *пуп, жылы / жылле, кішкі, рукі, галава / мазгі* набываюць квазісімвальнае значэнне ‘мера фізічнага стану’ і ‘лакацыя цэнтра актыўных дзеянняў’, кампаненты *спіна, горб* – ‘эталон нормы размяшчэння ў прасторы’, *лямка, ярмо / ярэмца* – ‘сродак выканання дзеяння’, а кампанент *пот* суадносіцца са знешнім выглядам чалавека, які выконвае цяжкую фізічную працу; па-другое, у ФА адлюстраваны ўяўленні нашых продкаў аб цяжкай, знясільваючай працы, без якой нельга было б выжыць, якая характэрна беларусам як адметнасць іх існавання ў мінулым і якая, як можна меркаваць, выхавала характар беларуса. Вобразы ФА перадаюць маральна-культурную ўстаноўку: чалавек павінен добрасумленна адносіцца да працы, з максімальнай аддачай фізічных сіл працаваць.

2. Другую падгрупу складаюць тыя ФА (усяго 8), у якіх адлюстроўваюцца вынікі цяжкай і працяглай працы – ‘стаміцца, знясіліцца’: *валіцца з ног* ‘даходзіць да поўнай знямогі, ператамляцца’; *вымотваць жылы* ‘знясільвацца’; *заставацца/аставацца без рук* ‘моцна стамляцца, знемагаць ад работы’; *не чуць ног* ‘вельмі стаміцца ад працяглай хады, бегу, цяжкай працы і пад.’; *не чуць рук* ‘вельмі стаміцца ад работы рукамі’; *не чуць/адчуць ні рук ні ног* ‘моцна стаміцца ад цяжкай працы’; *сем патоў выліць* ‘вельмі стаміцца, знясіліцца’; *сем патоў сагнаць* ‘знясіліцца, стаміцца’. Аналіз квазісімвальных значэнняў, якія развіліся ў кампанентах-саматызмах пералічаных фразеалагізмаў, паказвае, што ў моўнай карціне свету беларусаў лексема *нага* набывае квазісімвальнае значэнне ‘від апоры’, лексема *рука* – ‘сродак дзеяння, выканання працы і лакацыя адчування і сілы чалавека’ (узгадаем ФА, у якой характарызуецца рукі – *як граблі* ‘няўмелыя, не прыстасаваныя да работы’), а разам *рукі і ногі* – ‘індыкатары фізічнага стану чалавека’, лексема *пот* – ‘сімвал мяжы фізічных магчымасцяў’, які склаўся на аснове біблейскага заповеду працаваць чалавеку ў поце твару, да поту. Усе названыя ФА гэтай групы выяўляюць адметную культурную ўстаноўку: беларус працуе да поўнай знямогі. Кампаненты *ногі, рукі* як саматычныя коды культуры перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра ўласцівасці, характарыстыкі, «вымярэнні» часткамі цела здольнасцяў і магчымасцяў працаўніка. Ногі з’яўляюцца асновай апоры вертыкальнага становішча чалавека ў прасторы, асноўным сродкам перамяшчэння, рукі – асноўным сродкам, «інструментам» выканання працы чалавекам, а таму ногі, рукі замяняюць нават самога чалавека, здольнага ажыццяўляць актыўнае дзеянне.

3. І трэцюю падгрупу складаюць ФА, у якіх не толькі канстатуецца працяканне дзеяння, выкананне працы, але падкрэсліваецца, на першае месца выходзіць дадатковая характарыстычная сема – ‘як, якім спосабам працаваць’ і ярка выражаецца ацэнка, даецца характарыстыка выкананню дзеяння, на аснове чаго ФА (усяго 25) падзяляюцца ў залежнасці ад тыпу, спосабу выканання дзеяння:

а) старанна, добра працаваць: *гарыць / гарэла у руках* ‘выконваецца хутка і добра. Пра справу, работу і пад.’; *грэць лоб* ‘старанна, да поту працаваць’; *закасваць рукавы* ‘працаваць энергічна, старанна’; *не разгінаць спіны* ‘старанна і доўга працаваць, рабіць што-н.’. У моўнай карціне свету ў кампанентах-саматызмах *рукі, лоб* развіваецца квазісімвальнае значэнне ‘індыкатар унутранага эмацыянальнага стану’, *спіна* – ‘эталон нормы размяшчэння ў прасторы’, у лексеме *рукавы* – ‘від перашкоды ці неабходная ўмова для ажыццяўлення чаго-н.’. Акрамя таго, у прыведзеных ФА адлюстраваныя эталонныя ўяўленні пра хуткасць і спрыт, з якімі выконваецца праца, ажыццяўляецца дзеянне (*гарыць / гарэла ў руках*), пра поўную адданасць справе (*грэць лоб, не разгінаць спіны*) і выяўляюцца маральныя каштоўнасці, устаноўкі і ўяўленні. Дзеяслоўны кампа-

нент *гарыць* суадносіцца з прыродна-стыхійным кодам культуры – з агнём і яго хуткадзейнасцю, вось чаму ў ФА *гарыць у руках* перадаецца імгненнасць і лёгкасць выканання дзеяння чалавекам праз параўнанне з агнём, які знішчае ўсё на сваім шляху, але які падуладны чалавеку, і станоўча ацэньваецца ўменне хутка, умела, дакладна выконваць працу;

б) марудна, абы-як працаваць: *адрабляць шарварку* ‘марудліва, абыякава, без старання рабіць якую-н. справу’; *валаводзіць валаводы* ‘доўга і марудна рабіць што-н.’; *валіць цераз/праз пень калоду* ‘рабіць абы-як, няўмела, нядбайна’; *цягнуць валынку* 2) ‘занадта марудзіць з ажыццяўленнем якой-н. справы’; *цягнуць каніцель* 2) ‘занадта марудзіць з ажыццяўленнем якой-н. справы’; *цягнуць ката за хвост* 2) ‘занадта доўга рабіць што-н., марудзіць з ажыццяўленнем якой-н. справы’; *цягнуць рызіну* 2) ‘занадта марудзіць, затрымліваючы якую-н. справу’. У прыведзеных ФА адлюстравалася ўяўленне беларусаў аб тэмпе, затратах часу і адносінах да яе, якія супярэчыць норме, эталону. Выкарыстаныя ў ФА кампаненты тыпу *валынка, каніцель, рызіну* і інш. Адлюстроўваюць рэчавыя коды культуры, акультуранае асэнсаванне рэчаў. Напрыклад, вобразнай асновай ФА *цягнуць валынку* паслужыла ігра на валынцы, якая выдае павольныя, цягучыя і аднастайныя паводле вышыні гукі, а ФА *валаводзіць валаводы* – марудзіць у працы, марнаваць час, г. зн. на прыпадабненні павольнай, зацяжной, маруднай працы ФА даюць адмоўную ацэнку і заключаюць у сабе стэрэатыпнае ўяўленне, якое супярэчыць эталону беларусаў;

в) безвынікова працаваць: *гуляць у бірулькі* ‘займацца пустымі справамі, дарма траціць час’; *насіць ваду рэшатом* ‘рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую’; *пераліваць з пустога ў парожняе* 1) ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай; марна траціць час’; *таўчы ваду ў ступе* ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай; марна траціць час’, дзе вобраз безвыніковай працы, адлюстраванай у ФА, успрымаецца на фоне стэрэатыпнага ўяўлення аб працы як стваральнай, карыснай для чалавека і для другіх людзей. Ва ўсіх ФА перадаецца знешне актыўнае, энергічнае дзеянне (*біць, насіць, пераліваць, таўчы*), але яно не патрабуе вялікага ўмення (*біць бірулькі*) альбо зусім не мае сэнсу (*насіць ваду рэшатом; пераліваць з пустога ў парожняе; таўчы ваду ў ступе*);

г) не так, як трэба, рабіць: *скакаць не з той нагі* ‘рабіць што-н. не так, як трэба’; *не зірнуўшы / не паглядзеўшы у свяціцы біць у званы* ‘рабіць што-н. недарэчы, дачасна, не разабраўшыся ў чым-н.’;

д) выконваць нескладаную работу: *круціць / закручваць / накручваць быкам / валам хвасты* ‘рабіць тое, што не патрабуе ўмення, кемлівасці’;

е) пачынаць што-н. рабіць: *брацца за гуж* ‘пачынаць якую-н. справу’;

ё) падцягваць каго-н., дапамагаць: *браць на буксір* ‘дапамагаць таму, хто адстае’;

ж) рабіць на ўзор: *ісці дарогай* ‘рабіць так, як хто-н., беручы з яго прыклад’;

з) занава станавіцца працаздольным: *вяртацца ў строй* ‘набываць працаздольнасць ці баяздольнасць’.

і) працаваць з напружаннем: *сем патоў выліць* ‘затраціць многа сіл, напружання’;

к) самому выконваць: *браць на сябе*: 2) ‘рабіць што-небудзь непасрэдна самому’;

л) не мець магчымасць самастойна зрабіць што-н.: *не ступіць кроку* 1) ‘не магчы бескантрольна, самастойна, свабодна зрабіць што-н.’. 2) ‘не магчы абысціся без чаго-н., каб зрабіць што-н.’, 3) ‘не магчы абысціся без чыёй-н. дапамогі, падтрымкі і пад.’.

Вызначаючы дзеяслоўныя фразеалагізмы з агульным значэннем ‘працаваць, рабіць што-н.’, нельга не звярнуць увагу на вялікую колькасць адвербіяльных ФА беларускай мовы, якія выкарыстоўваюцца для ацэнкі працы і яе выканання. Але, хоць усе яны разам даюць ацэнку і ўжываюцца толькі пры дзеясловах-суправаджальніках *рабіць, працаваць* і пад., у кожнай з такіх ФА па-рознаму, нават кантрастна і з розных ба-

коў характарызуецца працяканне дзеяння, выкананне працы, што дазваляе выдзеліць шэраг груп паводле значэння:

1) шчыра, старанна (рабіць што-небудзь): *душы паслухаючы* 'вельмі старанна, з усёй шчырасцю (рабіць што-н.)'; *закасаўшы рукавы* (працаваць, брацца за справу і пад.) 'не шкадуючы сіл, шчыра, старанна'; *з аганьком / агеньчыкам* (рабіць, працаваць) 'старанна, з вялікім уздымам'; *з адкрытай душой / сэрцам* 'вельмі шчыра, дачувліва, чыстасардэчна; без прадудзятасці (рабіць што-н., адносіцца да каго-н.)'; *з адкрытым / паднятым забралам* 'не тоячы сапраўдных намераў, адкрыта (рабіць што-н.)'; *з дарагой душой; з душой* (рабіць, працаваць і пад.) 'старанна з вялікім уздымам, захапленнем'; *з усёй душой* 'старанна, з вялікім уздымам, захапленнем (рабіць, працаваць, брацца і пад.)'; *з чыстай душой* 'не адчуваючы маральнай пакуты і дакору (рабіць што-н.)'; *з чыстым сумленнем* 'не адчуваючы маральнай пакуты і дакору (рабіць што-н.); *не пакладаючы рук* (працаваць, рабіць і пад.) 'вельмі старанна, не перастаючы'; *само сабой* 'асобна, незалежна ад чаго-н. (рабіць што-н.)'; *за мілую душу* 'з вялікім задавальненнем, вельмі ахвотна (рабіць, зрабіць што-н.)'; *у поце твару свайго і ў поце твару / чала* 'вельмі старанна, не перастаючы (працаваць, здабываць, зарабляць і пад.)'. Да названых ФА далучаюцца тыя адвербіяльныя ФА, якія маюць больш шырокую спалучальнасць, чым пералічаныя вышэй, але, зразумела, у тым ліку і з дзеясловамі *рабіць, працаваць*: *ад <усёй> души* 'з усёй шчырасцю, адкрытасцю, сардэчна'; *ад <усяго, самага> сэрца* 'з усёй шчырасцю, адкрытасцю души'; *ад чыстага сэрца / души* 'з усёй шчырасцю, непрытворнасцю, зусім адкрыта, чыстасардэчна'; *ад шчырага сэрца / души* 'з усёй шчырасцю, непасрэднасцю, адкрытасцю'; *з глыбіні души* 'чыстасардэчна, з найлепшымі намерамі'.

Найбольш пашыранымі кампанентамі пералічаных ФА з'яўляюцца лексемы *душа* як «умоўна саматычны кампанент» і *сэрца*, якія ў складзе фразеалагізмаў выступаюць эталонамі шчырасці, праўдзівасці паводзін чалавека і з'яўляюцца эмацыянальным цэнтрамі атаясамлівання чалавекам сапраўднай працы і праўдзівага жыцця: душа – сумленне, душа – сімвал жыцця чалавека, г.зн. *душа* і *сэрца* – эталоны меры, паўнаты пачуццяў чалавека. Не менш выразнымі выступаюць і іншыя ФА, у якіх адлюстраваны вобраз чалавека, што працуе *закасаўшы рукавы, як мае быць*, і якія служаць эталонам, мерай цяжкай працы, якая патрабуе напружання, старання і вялікіх намаганняў;

2) вельмі добра: *будзь-будзь* 1) 'выключна, у найвышэйшай ступені (жыць, рабіць што-н.)'; *будзь здароў* 1) 'вельмі добра'; *дай бог/божа* 'вельмі добра (рабіць, зрабіць што-н.)'; *дай бог кожнаму* 2) 'вельмі добра (рабіць, зарабляць і пад.)'; *дзякуй богу* 1) 'вельмі добра'; *з бляскам* 'вельмі добра, надзвычайна, бліскуча (рабіць, зрабіць што-н.)'; *люба-дорага* 'вельмі добра, вельмі прыемна'; *на дзіва* 'надзвычай добра, цудоўна, выдатна'; *на пяць з плюсам* 'вельмі добра, цудоўна (зрабіць што-н., жыць і пад.)'; *на славу* 'вельмі добра, цудоўна, надзвычайна'; *на ўсе сто* 'вельмі добра, цудоўна (жыць, рабіць што-н.)'; *на яць* 'вельмі добра, цудоўна (рабіць што-н.)'; *хоць куды* 'вельмі добра, выдатна'; *што трэба* 'вельмі добра (рабіць што-н.)'; *як мае быць* 'належным чынам; так, як і трэба (рабіць, зрабіць што-н.)'; *як не трэба лепш/лепей* 'вельмі добра, выдатна, выключна (рабіць, зрабіць што-н.)';

3) вельмі хутка: *з аднаго маху* 'вельмі хутка, адразу (рабіць, зрабіць што-н.); *за адзін прысест* 'адразу, за адзін прыём і не адрываючыся (рабіць, зрабіць што-н.)'; *на ханок* 'спяшаючыся, не затрачваючы многа часу (рабіць што-н.)'; *у адзін мах* 'адразу ж, імгненна (рабіць, зрабіць што-н.)'; *у адзін міг* 'адразу ж, імгненна, вельмі хутка (зрабіць што-н., адбылося што-н.)'; *у <адзін> момант* 'адразу ж, імгненна, вельмі хутка (зрабіць што-н., адбылося што-н.)'; *у <адну> мінуту / хвіліну* 'зараз жа, вельмі хутка (зрабіць што-н.)'; *у імгненне вока* 'адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зрабіць што-н.)'; *у міг вока* 'адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зрабіць што-н.)'; *у момант вока* 'адразу ж,

вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.); **як бач**; **як бачыш** ‘вельмі хутка (зробіць што-н.)’; **як вокам згледзець** ‘адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.)’; **як га** ‘адразу ж, вельмі хутка, імгненна (зробіць што-н.)’; **як слова сказаць** ‘вельмі хутка (рабіць, зробіць што-н.)’; **як стой** ‘вельмі хутка (рабіць, зробіць што-н.)’, дзе тэмпаральныя кампаненты *міг, мінута, хвіліна, імгненне, момант* складаюць вобразную аснову фразеалагізмаў, вобразы якіх суадносяцца з часавым (лічэбнік *адзін* абазначае аднакратнасць дзеяння) і дзейнасным кодамі культуры і ў якіх адлюстравана ўяўленне пра закончанасць дзеяння за пэўны абмежаваны час;

4) адразу, разам: **за адзін прысест** ‘адразу, за адзін прыём і не арываючыся (рабіць, зробіць што-н.)’, дзе ФА выступае ў ролі эталона хуткасці і завершанасці выканання дзеяння за адзін і кароткі адрэзак часу;

5) з вялікім намаганнем: **ва ўсе лапаткі** 2) ‘з вялікім напружаннем (рабіць што-н.)’; **з апошняга** ‘прыкладаючы ўсе сілы, намаганні (рабіць што-н.)’; **з усёй (-яе) сілы / моцы**; **з усіх сіл** ‘напружваючы ўсю энергію (рабіць што-н.)’; **з поўнай аддачай** ‘аддаючы чаму-н. усе сілы, уменне, руплівасць (працаваць, рабіць)’; **колькі <было> сілы / моцы / змогі** ‘напружваючы ўсю сваю энергію (рабіць што-н.)’; **што ёсць / было сілы / моцы** ‘з максімальным напружаннем (рабіць што-н.)’; **як закліты** ‘не даючы сабе адпачынку (рабіць, працаваць)’; **як папа Карла** (рабіць, працаваць) ‘напружана, высільваючыся’; **як <чорны> вол** (рабіць, працаваць, цягнуць) ‘з крайнім напружаннем’, дзе ў асобных ФА назіраецца частковае захаванне семантыкі назоўнікавых кампанентаў *сіла, моц, змога* ‘здольнасць жывых істот напружаннем мышц рабіць фізічныя рухі, дзеянне’, узмоцненае займеннікавым кампанентам *усёй, усіх*;

6) лёгка, проста, без цяжкасці: **раз плюнуць** ‘вельмі проста і лёгка, без асаблівых намаганняў (рабіць, зробіць што-н.)’; **як / што босаму разуцца** ‘вельмі лёгка, проста (зробіць што-н.)’; **як плюнуць** ‘вельмі проста і лёгка, без асаблівых намаганняў (рабіць, зробіць што-н.)’, дзе кампанент *раз* суадносіцца з лічбавым кодам культуры і абазначае аднакратнасць, адзінкавасць, дзеяслоў *плюнуць* у складзе ФА служыць знакам зняважлівых адносін да пэўнай работы, тым больш што параўнанне дзеяння з пляўком зніжае значнасць дзеяння, гаворыць пра лёгкасць яго выканання, несур’ёзнасць падыходу і нават зняважлівыя адносіны. Названыя ФА выконваюць ролю эталона, меры надта лёгкай справы, якая не вартая ўвагі;

7) з рызыкай: **адзін раз Марку жаніць** ‘выказванне поўнай рашучасці перад прыняццем рашэння. Што ні будзе, што ні здарыцца’; **будзь што будзе** ‘выказванне поўнай рашучасці перад прыняццем рашэння’; **было не было / была не была** ‘паспрабую, трэба рызыкнуць (адважыцца зробіць што-н. пасля разваг, нерашучасці)’; **дзе наша / маё не прападала** ‘выказванне гатоўнасці рызыкнуць’; **трус у карты не іграе** ‘выказванне поўнай рашучасці перад прыняццем якога-н. рашэння. Што ні будзе, што ні здарыцца; трэба рызыкнуць’; **што будзе то будзе** ‘выказванне рашучасці, гатоўнасці да ўсяго. Што ні будзе, што ні здарыцца’, якія выступаюць у ролі стэрэатыпу рашучага, адважнага чалавека, што валодае сілай волі, высокімі чалавечымі якасцямі;

8) неабачліва: **без аглядкі** 2) ‘рашуча, не вагаючыся (рабіць што-н.)’; **з бухты-барахты** ‘раптоўна, зусім не падумаўшы (рабіць што-н.)’; **заплюшчыўшы вочы** ‘без усякіх ваганняў, не раздумваючы (рабіць што-н.)’; **з завязанымі вачамі (-ыма)** ‘не раздумваючы, неабачліва (рабіць што-н.)’; **з кандачка** ‘не падумаўшы, несур’ёзна, без разумення справы (рабіць што-н.)’; **з наскоку** ‘зусім не задумваючыся, добра не разабраўшыся (рабіць што-н.)’; **на зламанне карка (-у)/шыі** ‘не думаючы, безразважна, неабачліва (рабіць што-н.)’; **на скрут галавы** ‘не думаючы, безразважна, неабачліва (рабіць што-н.)’; **проста з моста** ‘адразу ж, раптоўна, зусім не падумаўшы (рабіць што-н.)’, дзе па-рознаму перадаецца неабдуманасць, раптоўнасць пэўнага дзеяння, што супярэчыць звычайнай культурнай устаноўцы: выкананне любой працы патрабуе па-

пярэдняга абдумвання, а прыняцце рашэння – узважлівасці, уважлівых адносін. Асаблівая ўвага надаецца кампанентам *вочы* ў такой ацэнцы і выкананні працы, а таксама *карак*, *шыя* і *галава* як саматызмам, што могуць быць пашкоджанымі ў адваротным выпадку. ФА з *бухты-барахты* створаны метафарычным гукаперайманнем: бухнуцца, барахтацца; блізка да гэтай ФА і *проста з моста*;

9) абачліва: з *адкрытымі вачамі (-ыма)* ‘выразна ўсведамляючы мэту, абачліва (рабіць што-н.)’; з *аглядкай* ‘асцярожна, абачліва (рабіць што-н.)’, дзе ў аснове ФА лязыць метанімія «вочы – зрок», г. зн. перанос назвы па сумежнасці з бачання на разуменне, развагу, параўн. супрацьлеглую ФА з *звязанымі вачамі (-ыма)*;

10) абьякава: *абы дзень адбыць* ‘як папала, без ахвоты і старання’; *абы дзень да вечара* ‘як папала, нядбала, без ахвоты і старання (рабіць, працаваць і пад.)’; *абы з рук* ‘вельмі нядбала, недабраякасна, без ахвоты і старання (працаваць, рабіць і пад.)’; з *плеч ды ў печ* 2) ‘абы-як, нядбайна (рабіць)’; з *пятага на дзесятае* 2) ‘абы-як, нядбала (рабіць што-н.)’; *на канец рук* (рабіць, зрабіць, робіцца і пад.) ‘вельмі нядбала, абы-як, без ахвоты і старання’; *праз пятае ў дзесятае* 2) ‘абы-як, нядбайна (рабіць што-н.)’; *пусці навалюся* 2) ‘вельмі дрэнна, як папала, нядбала, без ахвоты і старання (рабіць, працаваць і пад.)’; *спусціўшы рукавы* ‘без належнай стараннасці, абы-як (рабіць што-н.)’; *сяк-так / так-сяк* 2) ‘абы-як (жыць, рабіць што-н.)’; *сяк-так / так-сяк накасяк / наўскасяк <абы не па-людску>* ‘як папала, абы-як (рабіць, выходзіць, атрымлівацца)’; *цапам-лапам / цапом-лапом* ‘вельмі хутка, паспешліва і абьякава (рабіць што-н.)’; *цапу-лапу* ‘вельмі хутка, паспешліва і абьякава (рабіць што-н.)’; *цераз пень калоду* ‘абы-як, нядбайна (рабіць што-н.)’; *цяп ды ляп / цяп-ляп* ‘абы-як, нядбала, спехам (рабіць што-н.)’, дзе розныя паводле вобразнай асновы ФА выступаюць у ролі эталона надзвычай дрэннай якасці, недавальняльнай характарыстыкі становішча справы. Так, ФА *спусціўшы рукавы* ілюструе вобраз чалавека, які супярэчыць эталону працы (пры рабоце неабходна было закасаць рукавы, якія былі асабага пакрою – доўгія, амаль да калень і расшыраныя ўнізе), а таму служыць эталонам, мерай нядбайнай, несумленнай працы. Вобразы фразеалагізмаў *сяк-так так-сяк*; *сяк-так / так-сяк накасяк / наўскасяк*; *цапам-лапам*; *цапу-лапу*; *цяп ды ляп / цяп-ляп* заснаваны на гукавой сімвалізацыі дзеянняў і перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра нядбайныя адносіны да працы. ФА *абы з рук* сваім вобразам узыходзіць да ўяўлення аб нежаданні «валодаць» чым-н., г. зн. на ідэі адмоўнага стаўлення, адмоўнай накіраванасці;

11) з поўнай аддачай: *да сёмага / дзесятага поту* ‘да поўнай знямогі, стомы (рабіць, працаваць)’; *да ўпаду* ‘да знямогі, да поўнай страты сіл (рабіць што-н.)’; *на поўную <ую> катушку* ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.)’; *на ўсю іванаўскую* 2) ‘у поўную меру (рабіць што-н.)’; *на поўную сілу / моц* ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.)’; *на ўсе застаўкі* ‘як толькі можна (рабіць што-н.)’; *на ўсе сто* ‘ў поўнай меры, як і трэба (рабіць што-н., зроблена што-н.)’; *на самае годзе* ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-н.)’; *на самае нельга* ‘спаўна, як толькі можна (рабіць, зрабіць што-н.)’; *на самае не хачу* ‘спаўна, як толькі можна’. Прыведзеныя ФА выступаюць своеасаблівымі эталонамі меры, інтэнсіўнасці працы. У прыватнасці, лічэбнік *сем / дзесяць* суадносіцца з лікавым кодам культуры ў старажытнай універсальнай метрычнай карціне свету і з’яўляецца эталонам крайняй мяжы і абазначае абагуленае паняцце мноства, назоўнік *пот* – са знешнім выглядам чалавека, занятага напружанай фізічнай працай, у выніку вобраз ФА *да сёмага / дзесятага поту* адлюстроўвае маральна-культурную ўстаноўку: чалавек павінен сумленна, з поўнай самааддачай працаваць;

12) наўдачу, на волю лёсу: *на авось* ‘з разлікам на шчаслівую выпадковасць; наўдачу (рабіць што-н.)’; *на авось ды нябось* ‘з разлікам на шчаслівую выпадковасць; удачу (пакладацца, рабіць што-н.)’, у якіх часціца *авось*, паводле А. Вяжбіцкай, звязана з тэмай, што з’яўляецца скразной для рускай мовы, рускай культуры, – тэмай лёсу,

некантраляваных падзей, што дае падставу заключыць аб запазычанні ФА з рускай у беларускую мову;

13) працягла, доўга (адносна часу працякання працы ці яе выканання кім-н.): *ад цёмнага да цёмнага* ‘ўвесь дзень, з раніцы да вечара (рабіць што-н.)’; *без упынку* ‘не перастаючы, не сціхаючы, не абмяжоўваючы сябе (рабіць што-н.)’;

14) непасрэдна самому: *сваім гарбом* ‘непасрэднай цяжкай працай (жыць, нажываць, здабываць і пад.)’; *сваім / уласным мазалём* ‘непасрэднай цяжкай працай (набываць, нажываць, зарабляць і пад.)’; з *мазала* (жыць) ‘здабываючы сродкі для жыцця выключна сваёй працай’, дзе кампаненты *горб*, *мазоль* выступаюць эталонамі цяжкай працы і паказчыкамі найвышэйшай ступені працавітасці;

15) пад прымусам: *з-пад палкі* ‘не па сваёй волі, пад прымусам (рабіць што-н.)’. Вобраз ФА звязаны з супрацьпастаўленнем «воля – няволя», «чалавек – жывёла» і адлюстроўвае ўяўленне аб дрэсіроўцы звяроў скакаць праз палку, а таму тут яўная метафара, паводле якой чалавек увасабляецца жывёла (рабу), які пад страхам фізічнай кары працуе. ФА перадае тыповае стэрэатыпнае ўяўленне аб працы пад прымусам;

16) дружна: *як адзін* ‘дружна, аднадушна (рабіць што-н.)’;

17) цяжка ці немагчыма (рабіць, зрабіць што-н.): *не па каню воз* ‘вельмі цяжка, зусім немагчыма (рабіць што-н.)’, дзе ФА выконвае ролю эталона ‘мяжа фізічнай магчымасці зрабіць, выканаць што-н.’;

18) механічна, аднастайна: *як заведзены (-ая, -ыя)* і *як заведзеная машына* ‘аднастайна і бесперапынна, з механічнай дакладнасцю (рабіць што-н.)’;

19) без удзелу: *за бортам* ‘без справы, без удзелу ў чым-н. (аказацца, апынуцца)’;

20) многа працы ці моцна заняты працай: *вышэй галавы* ‘надзвычай многа (звычайна пра работу, клопаты і пад.)’; *па <самае> горла 1* ‘вельмі моцна, надзвычай (заняты, задаволены)’; 3) ‘вельмі многа (работы, клопатаў, спраў і пад.)’; *па <самыя> вушы* ‘вельмі многа (работы, клопатаў, спраў)’, дзе кампаненты-саматызмы *галава*, *горла*, *вушы*, якія называюць розныя часткі цела з рознымі жыццёва важнымі функцыямі, выступаюць эталонам «саматычнай» меры, ці набываюць квазісімвальнае значэнне ‘ўказанне на эталон фізічнай мяжы’, паколькі ў свядомасці людзей замацавалася тыповае размяшэнне ўверсе для гэтых органаў цела чалавека;

21) у клопаце: (круціцца) *як / што вавёрка ў коле* ‘ў пастаянных занятках, клопаце’.

Як відаць, фразеалогія беларускай мовы ілюструе вялікую ўвагу беларусаў не столькі да працы (хаця і гэты аспект не абыдзены), колькі да характарыстыкі, ацэнкі выканання працы, адносін да яе.

Не менш важна для вызначэння маральна-культурных установак беларусаў вызначэнне і аналіз з гэтых пазіцый супрацьлеглых паводле значэння фразеалагізмаў – ‘гультайнічаць, нічога не рабіць’, бо толькі разам яны з найбольшай паўнатай дазваляць выявіць акцыянальныя коды культуры беларусаў, устанавіць каштоўнасныя арыенціры, тыя эталоны і стэрэатыпы, якія адпавядаюць нормам жыцця ці парушаюць іх.

Першую групу ФА са значэннем ‘гультаяваць, нічога не рабіць’ складаюць наступныя 22 адзінкі: *абіваць бакі / бокі 1* ‘знаходзіцца дзе-н. без пэўнага занятку’; 2) ‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’; *адлежваць бакі 2* ‘гультаяваць, пазбываць працы’; *акалочваць / акалчваць грушы <з вербаў>* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *біць байды* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *біць бібікі* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *біць лынды 1* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; 2) ‘бяздзейнічаць, праяўляць пасіўнасць’; *біць тылылы* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *брынды біць* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *валяць дурня* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *вераб’ям дулі паказаць* ‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’; *ганяць сабак* ‘хадзіць дзе-н., сноўдацца без справы, лодар-

нічаць»; *корчыць гультая / лодара* 'лайдачыць'; *круціць вала <за хвост>* 'бязмэтна праводзіць час'; *лічыць варон* 'упустую траціць час, гультаяваць'; *ляжаць на баку* 'нічога не рабіць, гультаяваць'; *падпіраць / абціраць вуглы* 'бяздзейнічаць, туляцца без справы'; *палец / пальцам аб палец не ўдарыць / не стукнуць* 'нічога не рабіць, нічым не дапамагчы каму-н.'; <i> *пальцам не варухнуць / не паварушыць / не паварухнуць* 'нічога не зрабіць, не прыкласці ніякіх намаганняў (для ажыццяўлення чаго-небудзь)'; *пляваць у столь* 'зусім нічога не рабіць, гультаяваць'; *сачка давіць* 'гультаяваць, бяздзейнічаць'; *сядзець склаўшы рукі* 'бяздзейнічаць'. Так, у ФА *палец / пальцам аб палец не ўдарыць / не стукнуць*; <i> *пальцам не варухнуць / не паварушыць / не паварухнуць* кампанент *палец* прыпадабняецца руцэ ў яе інструментальнай функцыі, у ФА *сядзець склаўшы рукі* кампанент *рукі* выступае квазісімвалам працы, а азам гэтыя фразеалагізмы перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра поўную бяздзейнасць чалавека. У радзе ФА дзеясловы *абіваць, адлежваць, акалчваць, біць, падпіраць, аціраць, паказваць, ганяць, корчыць, пляваць, давіць* разгортваюць дзеяслоўна-іменныя спалучэнні з акцэнтам на назоўнікі *бакі, байды, бібікі, брынды, лынды, лодара, гультая, вуглы, тылылы, дурня*, у выніку чаго выяўляецца «актыўная» бяздзейнасць, г. зн. вобразы ФА ствараюцца метафарай, якая ўвасабляе знешне актыўнае, энергічнае дзеянне гультайству.

Да дзеяслоўных ФА далучаюцца субстантыўныя ФА *біціцё бакоў* 'гультайства, бяздзейнасць'; *гульня ў бірулькі* 'марная трата часу, бескарысны занятак'.

Дапаўняюць папярэднія дзеяслоўныя ФА, але адрозніваюцца ад іх ФА са сваім адметным адценнем значэння, якое можа быць наступным:

1) 'станавіцца пасіўным': *пускаяць крылы / крылле* 'станавіцца пасіўным, страчваць энергію, бадзёрасць'; *пускаяць рукі* 'станавіцца бяздзейным, бязвольным, страчваць жаданне займацца чым-н.', дзе назіраецца тыповае ўяўленне пра рукі (крылы) як 'сродак, інструмент выканання пэўнага дзеяння', а ФА выступаюць у ролі эталона, якім не трэба быць, вобразы іх суадносяцца з саматычным і прасторавым кодам культуры, з выяўленнем маральных каштоўнасцяў, устаноў і ўяўленняў чалавека;

2) 'ухіляцца ад працы': *азірацца / аглядацца на кусты* 'палохаючыся, старацца ўхіліцца ад адказнасці, ад справы'; *глядзец / назіраць у кусты* 'палохаючыся, старацца ўхіліцца ад адказнасці, ад справы';

3) 'спыніць працу': *на баку* 'перастаць займацца чым-н., рабіць што-н.'.

Адмоўныя адносіны носьбітаў мовы да тых фрагментаў непрадметнай рэчаіснасці, якія апісаны ў вобразнай аснове фразеалагізмаў і ў якіх зафіксаваны назіранні за тымі, хто пэўным спосабам бяздзейнічае, прызваны выразіць яшчэ два дзеяслоўныя фразеалагізмы: *адкідваць хвост* 'адпачываць лежачы'; *хварэць на пана* 'доўга спаць, вылежвацца'.

Крыху інакш успрымаюцца ФА *вадзіць дзяды* 'драмаць седзячы'; *вудзіць / лавіць акунёў / рыбу* 'драмаць седзячы'; *давіць вуха* 'спаць'; *даваць / задаваць храпака* 'моцна спаць'; *задаваць храпавіцкага* 'моцна спаць'; *заключаць носам* 'пачаць драмаць седзячы ці стоячы', *кляваць носам* 'драмаць седзячы ці стоячы'; *табаку важыць* 'драмаць седзячы ці стоячы, то апускаючы, то падымаючы галаву', якія аб'ядноўваюцца агульным значэннем 'адпачываць'.

Як відаць, у беларускай літаратурнай мове найбольш фразеалагізмаў са значэннем 'працаваць, рабіць што-небудзь' (усяго 49) у параўнанні з колькасцю фразеалагізмаў з супрацьлеглым значэннем 'гультаяваць, нічога не рабіць' (усяго 29). Дзеяслоўныя ФА з першым агульным значэннем характарызуюцца і разнастайнасцю дадатковых семантычных адценняў агульнага значэння, паводле чаго выдзелена 14 груп (многа і цяжка працаваць; стаміцца, знясіліцца ў працы; старанна, добра працаваць; марудна, абыяк працаваць; безвынікова працаваць; не так, як трэба, рабіць, выконваць; выконваць нескладаную работу; пачынаць што-небудзь рабіць; падцягваць каго-небудзь, дапама-

гаць; працаваць з напружаннем; занавя станавіцца працаздольным; самому выконваць работу; рабіць на ўзор; не мець магчымасць самастойна зрабіць што-н.), а паводле другога значэння – усяго 4 групы (гультайнічаць, нічога не рабіць; станавіцца пасіўным; ухіляцца ад працы; спыніць працу).

Цікавай адметнасцю фразеалогіі паводле адной з абраных дзвюх супрацьлеглых фразеалагічна-семантычных груп з’яўляецца і наяўнасць вялікай колькасці адвербіяльных ФА (усяго 121), у якіх адлюстроўваецца ацэнка выканання працы, характарызуецца з розных бакоў працяканне працоўнай дзеяння, нярэдка ў сваёй супрацьлегласці тыпу ‘абачліва’ і ‘неабачліва’, ‘абыякава’ і ‘з поўнай аддачай’, ‘вельмі хутка’ і ‘працягла, доўга’ (усяго выдзелена 21 група), пры адсутнасці адвербіяльных ФА для характарыстыкі гультайства, паколькі яно ўвогуле адмоўна ацэньваецца і якому даецца негатыўная ацэнка.

Ужо толькі колькасныя паказчыкі, а яшчэ ў большай ступені той шырокі дыяпазон яўна выражанай і скрытай інфармацыі, ацэнка, характарыстыкі адносін да працы, яе выканання – гэта фіксацыя акцыянальных (дзеясных) кодаў культуры, гэта захаванне ў вобразнай аснове ФА культурна-нацыянальнай інтэрпрэтацыі адносін да працы, яе выканання і адлюстраванне характэрнага светапогляду, паводле якога правільна і добра працаваць – гэта ў поце твару, не пакладаючы рук і інш., і, наадварот, нядобра рабіць выгляд, што працуеш, цурацца працы, сядзець склаўшы рукі і інш.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Георгиева, С.И. Способы кодирования культур во фразеологических единицах / С.И. Георгиева // Фразеология и когнитивистика : материалы 1-й Междунар. науч. конф., Белгород, 4–6 мая 2008 г. / отв. ред. проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 95–98.

2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. – Т. 1. А-Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2. М-Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

Liashchynskaya V.A. Cultural Standards and Stereotypes in Phraseological Units of the Byelorussian Language with the Meaning ‘to Work’ and ‘to be Lazy’

In article on the material of phraseological units of the Byelorussian literary language united by two opposite meanings ‘to work’ and ‘to be lazy’ on the basis of the cognitive and interpretative analysis at the semantic and componental levels the cultural information of these phraseological units are determined. The special attention is paid to the symbols, stereotypes, standards which demonstrate these units as the cultural signs.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 08.01.2014